

WETEN TE GELOVEN

Een taalfilosofisch pingpong
met
ons aller
prilste wereldbeeld

WETEN TE GELOVEN

Frits Lourens

Schrijver: Frits Lourens
Coverontwerp: Frits Lourens
Fotografie: Frits Lourens
ISBN: 9789464057300
© Frits Lourens
16 augustus 2019

Ik ben zowat een filosoof
soms denk ik bijna
Hee ...

Ik geloof in roze biggen, want ik weet dat ze bestaan. Als God bestaat zou ik dat willen weten. Dan geloof ik in God, zoals ik in roze biggen geloof.

Dit boek is een filosofische zoektocht naar het werkelijkheidsbeeld van onze vroegste kindertijd. Dat beeld zien we niet meer. Het ligt te dichtbij. We kijken er overheen. In dat beeld ligt ook ons eerste godsbeeld. Ook daar kijken we overheen.

Als je je eigen eerste godsbeeld terugvindt, dan vind je God. En tegelijk keert het dan om: dan geloof je in roze biggen, zoals je in God gelooft. Want die biggen zijn niet van mensen, maar die zijn van God.

De vraag is nu misschien: durf je dit boek te lezen?

INHOUD

Inleiding 11

DEEL 1 ZEKERHEID

Daavaar 15

Wat is filosofie 23

De grote vraag 25

Hoep 27

Encheiridion 33

Van veel naar alles 45

Het laatste bolwerk 47

Trialisme 55

Taal 65

Monisme 71

De theorie van de universele oorzakelijkheid 75

De Socratische Cyclus 77

De Empirische Cyclus 81

De Cyclicombi 93

Aansluiting 95

Logica 99

Intermezzo 109

- Waarheid 109

- Goed en kwaad 110

- Uitgesloten derde 111

Einde van het intermezzo	115
Maieutikè technè	117
Een dagje Efteling	119
Geboortebericht	121
Echtheid	123
Eén atoompje	127
Ja hoor eens	133
Oordeel	135
Poing	139
Wat is geloven	143
Geloof	145
Een gokje geloof	147
De wil	153
DEEL 2 EVOLUTIE	
Pseudowetenschap	159
Intelligent Design	161
Onherleidbare complexiteiten	163
Kosmische evolutie	165
Evolutie	169
Darwinisme	171
Evolutiehypothesen	175
Geologie en kosmologie	177
Paleontologie	183

Genetica en biochemie	187
Reëel en realistisch	191
Aristoteles	195
Te dichtbij	197
DEEL 3 GODSBEELD	
Een hapje Jona	207
De bloemen staan er prachtig bij	209
Beeld van God	211
Job	215
De wijsheid	225
Jij	227
Tjeeminee	231
De Eeuwige Onaantastbare	235
Een laatste poging	239
En God zei	241
Wie zoekt die vindt	243

INLEIDING

Bestaat God? Nooit eerder heeft deze vraag ons zozeer beziggehouden als gedurende de afgelopen vier eeuwen.

"God bestaat", zeggen gelovigen.

"God bestaat niet", zeggen atheïsten.

"Ik weet het niet", zeggen agnosten.

Alle drie kunnen het voorzichtige tot verbeterd standpunten zijn.

Argumenten voor en tegen ontlenen we vaak aan de natuurwetenschap. Toch gaat wetenschap hier niet over. Wetenschappelijk discussiëren over het godsbestaan is zo iets als tennissen met een hooivork.

Filosoferen biedt betere kansen. Maar die worden lang niet altijd benut. In het algemeen vat men filosofie op als doordenken op een gedachte. Maar doordenken onttaardt al gauw in doordraven.

Filosofie is echter niet alleen dóór- maar vooral ook ná-denken: pas op de plaats maken en kritisch nadenken over wat je bedacht hebt. Opschieten doet dat niet. Maar je kunt doorgaans beter rustig koers houden dan opschieten met verdwalen.

In dit boek probeer ik rustig koers te houden. Dat doe ik vooral met taal filosofie. Het is misschien wat apart maar ligt wel voor de hand. Nadenken over wat je zegt is tegelijk nadenken over wat je denkt. Niet al ons denken is ook spreken, maar wél is al ons spreken ook denken. Gedachteloze uitspraken bestaan niet.

Het boek bestaat uit drie delen: zekerheid, evolutie en godsbeeld.

Bij "zekerheid" werpen we een blik op hoe de moderne wetenschap in de afgelopen vier eeuwen vorm kreeg. Daar

doorheen spelen momenten uit de geschiedenis van de filosofie. En we kijken naar geloof. Wat is "zekerheid" als het gaat over wetenschap, filosofie en geloof? Zekerheid speelt bij deze drie niet helemaal dezelfde rol.

Bij "evolutie" gaan we in op de evolutietheorie. In de discussie over het godsbestaan komt die vaak ter sprake. In hoeverre is de evolutietheorie "zeker"?

"Godsbeeld" vormt het laatste deel. Door het boek heen wordt de vraag "bestaat God" van buiten naar binnen gericht. De vraag wordt: "geloof ik in God", "heb ik God lief", en tenslotte "welk beeld heb ik van God"? Hebben we allemaal eenzelfde beeld van God? En wat zegt dat dan over "zekerheid" met betrekking tot Gods bestaan? Dat is iets om zelf uit te maken.

De ondertitel van het boek is "Een taalfilosofisch pingpong met ons aller prillste wereldbeeld". Eigenlijk gaat het dan om ons "werkelijkheidsbeeld". Dat vormden wij in onze vroegste kinderjaren toen wij de moedertaal leerden. Ons wereldbeeld is ermee verweven. Het onderscheid dat ik maak tussen wereldbeeld en werkelijkheidsbeeld kom je in het boek al gauw tegen. Wat het met pingpong heeft te maken komt later uit de verf.

De titel van het boek is "Weten te geloven". Dat betekent twee dingen. Welbewust weten dat je gelooft, en: het klaar weten te spelen om te geloven. Die twee samengepakt: geloven in God is: weten het klaar te spelen om welbewust te geloven.

Ik richt mij tot wie dan ook, of je jezelf nu als gelovige of als ongelovige beschouwt, of dat je dat niet weet. Over één ding worden we het denk ik wel eens: ook in ons tijdperk van wetenschap is geloven zo gek nog niet.

Deel 1
ZEKERHEID

DAAVAAR

"Filosofie is een houding". Dr. H.J. Adriaanse - toen nog wetenschappelijk medewerker aan de theologische faculteit in Leiden, later werd hij hoogleraar - zei dit op ietwat plechtige toon. Het waren zijn allereerste woorden tijdens dit eerste college van eerstejaars studenten theologie. Met zijn rijzige gestalte en van nature aandachtige licht gefronste en vriendelijke blik had hij voor mij iets Aristoteles-achtigs.

Zijn colleges ademden een geest van recht te willen doen aan de werkelijkheid: bedachtzaam, eerbiedig, altijd behoedzaam wikkend en wegend, ook de soms wat onnozele dingen die door ons werden opgeworpen.

Door de jaren heen werd mij geleidelijk aan steeds duidelijker dat de geconcentreerde houding die hij ons tijdens de uiterst boeiende lessen voorleefde iets anders is dan leren fietsen. Dat leer je snel en als je het onder de knie hebt steven je op je rijwiel doorgaans met een behoorlijke gang recht op je doel af. Een filosoof probeert dat juist af te leren.

De Waarheid achter de werkelijkheid leent zich niet voor snelle rechtlijnigheid en al evenmin voor bereikbaarheid. Maar de werkelijkheid lokt wel en nodigt uit om op De Waarheid toe te komen. De Waarheid is niet te doorgronden, wel te benaderen. En van nature zijn we al geneigd om dat te doen en we doen het dagelijks, vaak zonder te beseffen dat we daarmee filosofie bedrijven, omdat filosofie tot op zekere hoogte voor ons onbewust iets heel gewoons is.

"De rozen staan er prachtig bij!" Dat is filosofie ten voeten uit, omdat schoonheid een filosofisch begrip ten voeten uit is. En je begrijpt daar allang iets van, want anders zou je dingen daar nooit mee bestempelen.

Ik ben niet alleen maar een alledaagse filosoof, ik ben een echte. Dat betekent niet dat ik het als vak gestudeerd heb. Het betekent

alleen dat ik er geregeld bewust op toegespitst ben om te filosoferen. Het is zoiets als een hobby. Veel mensen doen dat. Er zijn dus veel echte filosofen en als kind is of was iedereen het.

Zo'n kreet over de rozen op de tafel triggert mij soms. Ik steek van wal. Schoonheid is niet een *eigenschap* van die rozen, zoals hun vorm, maar is *wezenlijk* voor ze. Dat denk ik omdat ik *eigenschap* te oppervlakkig vind voor *schoonheid*. Met *wezenlijk* ga je meer de diepte in. De Waarheid die achter die mooie rozen steekt heb ik met zinnige en ware woorden benaderd, vind ik. Er is recht aan ze gedaan.

Ik geef toe, mijn kleine filosofische uitweiding over schoonheid ging best wel snel en rechtlijnig, zij was er zomaar uit gefietst, maar het gaat wat ver om te zeggen dat ik met die enkele woorden ook De Waarheid erover *doorgrond* heb. Dat bereik je op zijn minst pas *dán* als je de betekenis van de woorden die je gebruikte doorgrondt. Sowieso krijg je dat met een begrip als *schoonheid* niet een twee drie klaar.

En ook: wat is een *eigenschap*, en wat is *wezenlijk*? Ook hierover heb ik De Waarheid niet in mijn broekzak.

Stamelen blijft het, hinken op gedachten om iedere keer alleen maar het ondoorgrondelijke te *benaderen* met begrippen die ook telkens op hun beurt ondoorgrondelijk zijn. Maar het is wel *zinnig* om ze aan te wenden, omdat we ze voor ons dagelijkse taalgebruik kennelijk voldoende begrijpen om aan de werkelijkheid enig recht te doen. Het is net zoiets als wat Augustinus ¹ over de tijd zegt: *Wat is de tijd? Wanneer maar niemand het me vraagt, weet ik het; wil ik het echter uitleggen aan iemand die het vraagt, dan weet ik het niet.* ²

Ik blikte even in Van Dale: "schoonheid is de eigenschap van schoon te zijn." Hier heet het dus wél een eigenschap. Het geeft

---

¹ Aurelius Augustinus, 354-430

² Belijdenissen Boek 11:14

mij opnieuw te denken. Van Dale is geen domme jongen. Maar dat zegt niet alles. Ook niet-domme jongens slaan soms de plank mis, zelfs in hun dikke boeken. Ik kom er nog niet uit ... wat is schoonheid?

Om de draad weer op te pakken: filosofie is voor ons tot op zekere hoogte iets heel gewoons. Een alledaagse uitspraak als "de rozen staan er prachtig bij" is filosofisch in de volle zin van het woord. En als we erover ná-denken, écht filosoferen zeg maar, opent zich een fascinerende wereld van raadsels. Hoe kan het dat wij allerlei diepzinnige begrippen begrijpen en begrijpelijk met elkaar delen in alledaagse uitspraken met doodgewone woorden, terwijl we die begrippen zélf niet goed kunnen verwoorden? Wat is *begrijpen* dan en wat is *verwoorden* als er zo'n kloof tussen gaapt? Veel filosofen hebben zich daar het hoofd over gebroken. Het zijn zelfs *takken van filosofie* geworden: kennisleer en taalfilosofie. En ze vertakken zich in twijgjes in talloze onderwerpen. Als je net als ik als een kwajongen in de boom klimt en je wat verder op de takken waagt ontdek je al gauw dat ook de vaklui - zeg maar de ware slingerapen - er lang niet uit zijn.

Filosoferen doen we dus dagelijks, maar niet alleen terloops: "de rozen staan er prachtig bij!"

Een van mijn dochters was een meisje van zes jaar toen ze tijdens een goedmoedelijke gang naar de buurtwinkel in onze wijk in Rotterdam tegen me zei: "Papa, weet je wat ik wel zou willen?". "Zeg het maar, meid." "Ik wou dat er op de wereld één plekje was waar nog nooit mensen zijn geweest."

Ik was wel even verbouwereerd. En nog altijd als ik eraan terugdenk. Al op zeer jonge leeftijd worden onze kinderen overspoeld met informatie die ze ervan doordringt dat onze huidige wereld ernstig in problemen is alleen al om het simpele feit dat er zoveel zoveel zoveel mensen zijn. Ook waar een mens nog nooit een voet heeft gezet worden de nog schaarse

ontoegankelijke plekken dagelijks tientallen malen met satellieten beloerd.

Voor mijn dochter had deze menselijke alomane aanwezigheid iets bedreigends en ik geef haar geen ongelijk. Waar wij de natuur met onze westerse kijk en technieken bestappen wordt de werkelijkheid menigmaal geen recht gedaan.

Ook besepte ik dat ze al van een bijzonder diepzinnig begrip was doordrongen. Waarschijnlijk kende ze nog niet eens het woord hiervoor: *ongereptheid*. En de diepzinnigheid ervan zit hem vooral daarin dat het onlosmakelijk is verbonden met *oorspronkelijkheid*.

De hang naar oorsprong zit diep in onze vezels. In kindervragen merk je dat op, maar ook in dingen als de onstuitbare ijver van milieuactivisten of als je een wijnkenner aanhoort. Die sleept er van alles bij: de druif, de manier van gisten, het land van herkomst, de historie, het landschap en het klimaat, de diepere bodem, de rijpe humus rijk aan eeuwenoude geslachten micro-organismen, wormen en piepkleine kriebelbeestjes. En ook als je geen kenner bent laat je je wát graag naar al deze diepten meedeinen. *Oorspronkelijk, echt*, we worden er helemaal lyrisch van als we de glans en gloed van de wijn zien door het glas behendig zachtjes rond te draaien zoals de kenner dat kennelijk doet, als we de rijke geuren mogen snuiven en dan met uiterste concentratie een vleugje lucht meezuigend onderscheiden hoe de etherische nuances van doorzomerd en doorwinterd eikenhout en eigenlandse vruchten als framboos en walnoot in het kostbare vocht langzaam zijn mee gerijpt. Alsjeblieft. Wijnproeven is filosofie, rechtdoen aan de oer-Franse levenskunst: *C'est la Vie!*

Ik denk terug aan mijn eerste tienerjaren, toen ik van de evolutietheorie bevlogen raakte. Heeft ooit een wetenschappelijke theorie zo tot ieders verbeelding gesproken? Talrijk zijn de rijk geïllustreerde boeken over de oorsprong van

ons zonnestelsel. Je zweeft boven de geel, oranje en rood brandende aarde met gestolde zwarte klonten die op kolkende eindeloze lavastromen drijven. Je duikt in de diepten van de zee waar het leven begonnen moet zijn. Je kruipt met de amfibieën mee het land op en houdt je als holbewoner schuil om te zien hoe massieve diplodocussen grazen en enge tyranno- en pterabeesten de nog ongerepte woeste wereld onveilig maken.

Het oorspronkelijke is *woest*. Ook in de stilte zit het woeste en er zijn nog altijd plekken waar je de stilte zelf op kunt zoeken. In berggebieden hoog boven de boomgrens word je naar het woeste teruggevoerd. In het wijde landschap van grijze rotsen met kleurige korstmossen bedekt sta je met je eigen voeten op een wereld uit de verre voortijd. Het ruikt er naar zwavel en ijzer, de elementen die al gloeiend diep in de aarde stromen en waarop de continenten drijven. Aan de onbereikbare horizon rondom tekenen zich witte bergtoppen af tegen de hoogbewolkte hemel. Honderden meters boven je zie je kleine zwarte silhouetten van enkele vogels die in hun kortstondige bestaan vrolijk en sierlijk met de eeuwige winden spelen. De koude lucht en hete ongedempte zonnestrallen branden op je huid. De zon kun je bijna met je handen pakken, zo voelt het. En als je moed hebt verzameld om daar de nacht in te gaan sta je in de tot kristal verstilde ruimte zoals die van oorsprong was, van den beginne. Een zuchtje wind neemt je als een stofje mee naar de hoogste hoogten van de kosmos waar achter de laatste sterrenstelsels ruimte en tijd oplossen in eeuwigheid. Stil zijn in de eeuwige stilte. Ook dat is filosofie.

In de Bijbel vind je een prachtig woord hiervoor: de woestijn. Woestijnen zijn talrijk in het uitgestrekte gebied waar de Bijbel is ontstaan. Abraham trok tijdens zijn tocht naar het Beloofde Land door woestijnachtig gebied. Het volk Israël heeft veertig jaar in de Sinaï gedwaald. Jezus heeft veertig dagen en nachten lang in de woestijn van Judea vertoefd samen met de wilde dieren. Johannes de Doper zocht er zijn verblijf.

Ook daar kunnen wij komen of ervan dromen thuis op de bank. De verzengende hitte overdag, de koude nachten onder het glasheldere firmament. Miljoenen flonkerende sterren strelen met nog net waarneembaar licht zachtjes over de contouren van het zwarte landschap om je heen. Het is zo stil dat je je hart hoort kloppen, een muis hoort scharrelen in de verdroogde struikjes. Je raakt betoverd.

Het Hebreeuwse woord voor woestijn is "midbaar", met de klemtoon achteraan. Het is een woord met een oude geschiedenis. We gaan mee, terug in de tijd, terug naar de oorsprong van midbaar.

Als je de klinkers weglaat houd je de eigenlijke letters over: mdr. De m vooraan geeft hier aan dat het een zelfstandig naamwoord is. Haal je die m weg dan rest de stam van het oorspronkelijke woord dr. Je spreekt het uit als "daavaar", ook weer met de klemtoon achteraan.

"Daavaar" is *gebeurtenis* of *ding* of *woord*. Het verblijf in de woestijn voert je terug naar de tijd waarin alle *dingen* en alles wat in de wereld zou gaan *gebeuren* zijn oorsprong vond. De tijd waarin de werkelijkheid voor het eerst met het *woord* werd uitgesproken. "Er zij licht". "Er moet een uitspansel zijn". "De wateren moeten samenvloeien tot zeeën en het droge moet tevoorschijn komen". En zo ging het voort tot alle dingen er waren, het toneel waarop de geschiedenis van de wereld gespeeld ging worden.

De tastbare werkelijkheid is *van den beginne*, is *oorspronkelijk*, is *echt*, is *uitgesproken werkelijkheid*. In de woestijn nader je de uiterste rand waar eeuwigheid ooit uitkristalliseerde in ruimte en tijd, kracht en materie, oorzaak en gevolg, kortom: de hemel en de aarde, het universum.

Daar treed je ook op jezelf toe: wat ben ik, wie ben ik in het onmetelijke heelal? Wat ben ik voor iets dat ik de werkelijkheid anders zie dan de muis die ijverig ritselt in de struiken? Ik zie ze

anders dan hij: het concrete en abstracte, de bloemen en hun schoonheid.

En ik zie niet alleen anders, ik denk ook anders dan de hond die naast mij op de bank voor zich uit ligt te dromen. Ik huiver bij gedachten aan mijn eindigheid als ik mijn hart hoor kloppen, hij niet. Ik begrijp de dingen anders, het concrete en abstracte, de bloemen en hun schoonheid.

Want ik vind woorden om er iets over te zeggen en ik deel ze met mijzelf en met mijn naaste, over het concrete en abstracte, de bloemen en hun schoonheid.

Eén stap zou ik nog willen zetten: begrijpen en verwoorden wat ik begrepen en met woorden slechts aangewezen heb, het concrete en abstracte. Wat zijn bloemen eigenlijk en wat is hun schoonheid nou precies? Maar dan dwarrel ik weg en terug in stamelen, in hinken op gedachten, verwonderd en benieuwd. Bijna had ik de takken van de boom van kennis beklommen tot in de toppen van zijn twijgen. Maar ze buigen door en nemen mij mee naar beneden, terug naar de tastbare werkelijkheid.

En toch, in de woeste midbaar dringt het tot mij door dat er woorden moeten zijn voor alles wat bestaat, het concrete en abstracte, woorden die zeggen wat bloemen eigenlijk zijn en wat schoonheid is. Maar ik mag ze nog niet zeggen³ omdat die prachtige woorden *alles* zeggen.

Of ... eigenlijk is het maar één woord: Het Woord⁴ ... Daavaar.

**

---

³ 2 Korinte 12:4; 1 Korinte 13:12

⁴ Johannes 1:1

WAT IS FILOSOFIE

Vroeg in de morgen, begin december 2018. In de kantine kabbelde een zacht geroezemoes van de enkele al aanwezige collega's om ons heen. Het raam dat een hele wand van het vertrek besloeg keek uit op de nog donkere heldere zuidelijke hemel.

Zij was begin twintig. Haar donkerbruine ogen keken mij vanonder een zwarte pony door rechthoekige brillenglazen openhartig aan. Een alleen maar schijnbare loens zette het puntje op de "i" van haar sobere innemendheid. Vrouwelijk schoon - een goede uitvinding. Twee bekers koffie op het kleine vierkante tafeltje waaraan wij haaks tegenover elkaar zaten, een kort wederzijds hartelijk "goeie morgen", enige minuten stilte, en toen mijn vraag aan haar: "Wat is filosofie?" Zonder spoor van ook maar enige verbazing om zo'n ongebruikelijke opening wendde zij haar blik iets van mij af, dacht een halve minuut na, keek mij weer aan en zei:

- Filosofie is: hoe je - zélf - over het leven denkt. Bij "zelf" temperde zij even het tempo en hief halfbewust haar hand op.

Zo'n bondig antwoord was wel iets voor haar, zo wist ik uit ons vorige - eerste - gesprekje. Maar toch had ik er niet op gerekend gezien de diepte van het onderwerp. Ook ik nam even tijd en hield het kort:

- Dat vind ik een goeie!

Onbevangen vervolgde zij met een verhaal:

- Laatst was ik met een groepje vriendinnen in de stad. Een mevrouw stond bij haar auto en vroeg ons om hulp. Zij wilde wat pakketten laminaat in haar woning naar boven brengen, maar zij had een zere rug. Twee van mijn vriendinnen en ik zeiden: "Natuurlijk, we helpen u even!" Maar de anderen sputterden: "kom op zeg, het is haar probleem. Ze heeft gewoon geen zin in die klus. Die zere rug, dat liegt ze!" Met z'n drieën hielpen wij haar en

zij bedankte ons opgetogen. Ik had er een prettig gevoel bij. Ik denk dat de verschillende reacties in ons clubje vriendinnen te maken hadden met hoe wij zelf over het leven denken. Ik vind het altijd prettig om mensen te kunnen helpen.

- OK, zei ik, maar volgens mij speelt er meer dan "prettig".

- Ja?

- Je wilt het goede doen! Je wilt een goed mens zijn!

- Zeker! knikte zij met een verlegen intonatie in haar stem. Opnieuw stilte.

- Misschien mag ik een enkel woord toevoegen aan wat je over filosofie zei?

- Natuurlijk!

- Als je het nu eens zo zegt: Filosofie is niet alleen "hoe je zelf over het leven denkt", maar: "nádenken over hoe je zelf over het leven denkt".

- Ja! zei ze, ja! Dát is het. Dát bedoel ik!

Bij ons uiteengaan vroeg ze het nog eens: *hoe zei je het ook weer?*

Ik zei: *Filosofie is: nádenken over hoe je zelf over het leven denkt.* Stapsgewijs herhaalde zij het spinsel dat wij samen hadden uitgesponnen. Zij houdt van filosofie, sowieso omdat het iets doet met wat je doet - zo blijkt uit haar verhaal.

**

DE GROTE VRAAG

"Ik voorspel dat we tegen het einde van deze eeuw Gods denkwijze kennen." Prachtige taal uit het eerste hoofdstuk van het laatste boek van Stephen Hawking.⁵ Het boek is getooid met een al even prachtige titel: "De antwoorden op de grote vragen". De oorspronkelijke Engelse titel luidt: "Brief answers to the big questions". Brief answers. Alsjeblieft. Over de grote vragen kunnen we kort zijn. Stephen Hawking meende het in eenvoudige oprechtheid.

Al in het eerste hoofdstuk van zijn boek snijdt hij de vraag aller vragen aan: "Bestaat er een God?" Op bescheiden en respectvolle toon zegt hij dat hij vindt van niet. "Gods denkwijze" is voor hem een metafoor voor "de wetten der natuur". Tegen het einde van de eenentwintigste eeuw kennen wij die door en door.

Bij het lezen van het boek kreeg ik de indruk dat Stephen Hawking in God geloofde. Weliswaar niet intellectueel, maar wél met zijn hart. Ik citeer het ontroerende slot van hoofdstuk één - "Bestaat er een God?" Hij kon het bij het vergevorderde stadium van zijn ernstige aandoening alleen nog middels ingenieuze apparaten dicteren door met zijn ogen te bewegen: "Wij hebben dit ene leven om het grootse ontwerp van het universum te kunnen waarderen en ik ben daar bijzonder dankbaar voor".

**

---

⁵ Stephen William Hawking, 8 januari 1942 - 14 maart 2018